

Over rituelen in tijden van corona

Paul Post

Inleiding *webinar*, startbijeenkomst Funeraire Academie-project

Uitvaart in tijden van corona¹

12 nov. 2020

Inschatting

Ik geef het ruitelijk toe, ik vergiste me. Bij de uitbraak van de corona-pandemie verwachtte ik een grote interesse voor rituelen. Bij rampen, tragedies en pandemieën was er immers steeds een plotse hausse aan bezwerende riten. De geschiedenis leert dat: rituelen bloeien in tijden van rampen.

Ik dacht het ook omdat de tijd er zo gunstig voor leek. Er was immers al langere tijd groeiende interesse voor de rol van rituelen in ons leven en in de samenleving. Er waren bestsellers op dat gebied ('Rituelen: waarom we niet zonder kunnen', 'de kracht van het ritueel') en er waren allerlei opleidingen opgekomen op gebied van rituele competentie voor mensen in de uitvaartwereld, zorg, geestelijke verzorging, hospices etc.

Maar die inschatting was toch een vorm van beroepsdeformatie. Althans voor een deel. Want er was bij de eerste golf afgelopen voorjaar helemaal geen sprake van een opmerkelijk toename in interesse voor rituelen.

Neem nu de tamelijk onverkwikkelijke discussie destijds en nu ook nog wel over uitzonderingen voor corona-maatregelen en zogenoemde vitale beroepen en processen. Aanvankelijk prijkte de uitvaartzorg niet op die lijsten, later wel, maar dan niet de ritueelbegeleiders, pastores, maar het zgn. primaire uitvaartproces, de lijkbezorging.

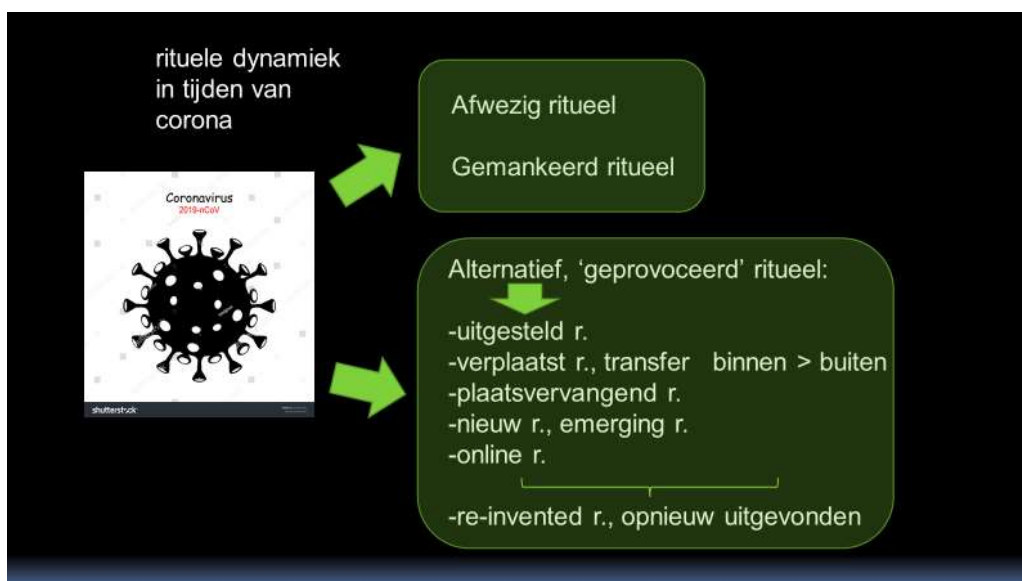
Ritueel en religie

Achteraf vermoed ik daar onder andere een belangrijk aspect, namelijk het feit dat ritueel toch nog steeds in verband gebracht wordt met religie, en dan weer met name institutionele religie. En juist religie werd en wordt vanaf het begin van de pandemie op een heel bepaalde manier verbonden met corona. De factor religie is vanaf de uitbraak gerelateerd aan corona. De uitbraak was gelinkt aan het katholieke carnaval in het katholieke Brabant. Aanvankelijk was het een Brabantse tragedie, 'het verdriet van Brabant'. En tot nu toe is er die link met religie, nu via de protestantse variant van eigenwijze 'biblebelters' die massaal ter kerke blijven gaan.

Rituele dynamiek

Maar er is ook een andere kant die in het vizier kwam en komt. Er zijn allerlei rituele bewegingen zichtbaar in tijden van corona. Gewone alledaagse gebaren als klappen en staan langs de weg krijgen rituele dimensie. Er vaart een troostboot door de Amsterdamse grachten. Anita Witzier probeerde met Pinksteren een nationaal lichtritueel van de grond te krijgen als variant van 'zet een kaars voor je raam' en 'voor wie steek jij een kaarsje op?', dat lukte overigens niet echt. Rituelen en handelingen met een rituele dimensie bleken vooral ook een internationale dimensie te hebben, we waren geroerd door de Italiaanse *communitas*-expressie door samen zingen en muziek maken vanaf balkons. En we werden vooral ook geconfronteerd met riten die niet meer konden: geen handen geven, geen huidcontact, rituelen moesten plots anders, 4 en 5 Mei waren anders, een lege Dam, maar ook wel weer indrukwekkend. Kerken bleven leeg, er werd gezocht naar nieuwe rituele wegen, online-initiatieven kregen een boost, allerlei rituele experts die aarzelend de online-cultuur en cultuur-online zagen opkomen, omarmden nu de nieuwe media. En er was de ontdekking dat ook in ons land je ritueel buiten kon doen, er was in menig opzicht een verplaatsing van binnen naar buiten, een prachtig voorbeeld van *ritual transfer*. Daarbij merkte men dat daarmee ook het ritueel veranderde, er kwamen plots ongekende ervaringen naar voren, de 'walk en drive through' kwam op, de anderhalve meter erehaag. Ook traditionele devoties kwamen in beeld, in Maastricht werd de Noodkist uit de kelder van de Servaas gehaald en uitgesteld, er was immers nood aan de man/vrouw, de kist was ook online bereikbaar. De oude bedetocht, de Stille Omgang in het centrum van Amsterdam, werd in maart afgelast, en er waren maar liefst drie parallelle online-alternatieven: een *life stream* door het bisdom uit de Bavo in Haarlem, een *stream* van de organisatie van de Stille Omgang compleet met straatgeluiden, en een gebedsstream van de Jezuïeten.

Een gemengd beeld

Samengevat zie ik dus op ritueel gebied een gemengd beeld. Ik zie afwezig ritueel² en gemankeerd ritueel, ritueel dat iets mist, noodgedwongen. En ik zie alternatief, 'geprovoceerd' ritueel, rituelen die door de situatie uitgedaagd en opgeroepen worden. Ik zie uitgesteld ritueel³, veel bruiloften en feesten worden uitgesteld. Verplaatst ritueel, van binnen naar buiten, dat zagen we al. Vaak vergeten wordt de rol van plaatsvervangend ritueel (*vicarious ritual*)⁴, ritueel dat de plek inneemt van afwezig en onmogelijk ritueel. En er is allerlei nieuw ontwikkeld en opkomend ritueel, *emerging ritual*⁵, hier zien we vooral die opkomende online-riten⁶. Al dat geprovoceerd ritueel in tijden van corona heeft het karakter van het opnieuw uitvinden van ritueel, *re-inventing ritual* in jargon.

Plaatsvervangend ritueel

Ik sta even nog stil bij dat plaatsvervangend ritueel, dat is een vaak vergeten rituele vorm. Ik kwam een treffend voorbeeld ervan tegen in mijn omgeving. Het haalde de regionale en ook landelijke pers. In een verpleegtehuis in Huizen overleed op 26 maart jl in alle eenzaamheid de erfgoeier Jan Schaapherder in tijden van de eerste corona-golf. Zijn vrouw en kinderen konden er door deels eigen gezondheidsproblemen en de strikte afsluiting van het tehuis niet bij zijn toen hij stierf. Dat beeld van de eenzame dood bleef knagen aan de kinderen. Ze zochten de media. En toen kreeg de zoon een telefoontje van een verpleegster: "Ik weet hoe mijn collega's zijn, uw vader is in zijn laatste momenten niet alleen geweest. Er is iemand geweest die zijn hand heeft vastgehouden." Plaatsvervangend ritueel, dat telefoontje gaf grote rust aan de nabestaanden.

Corona provoceert

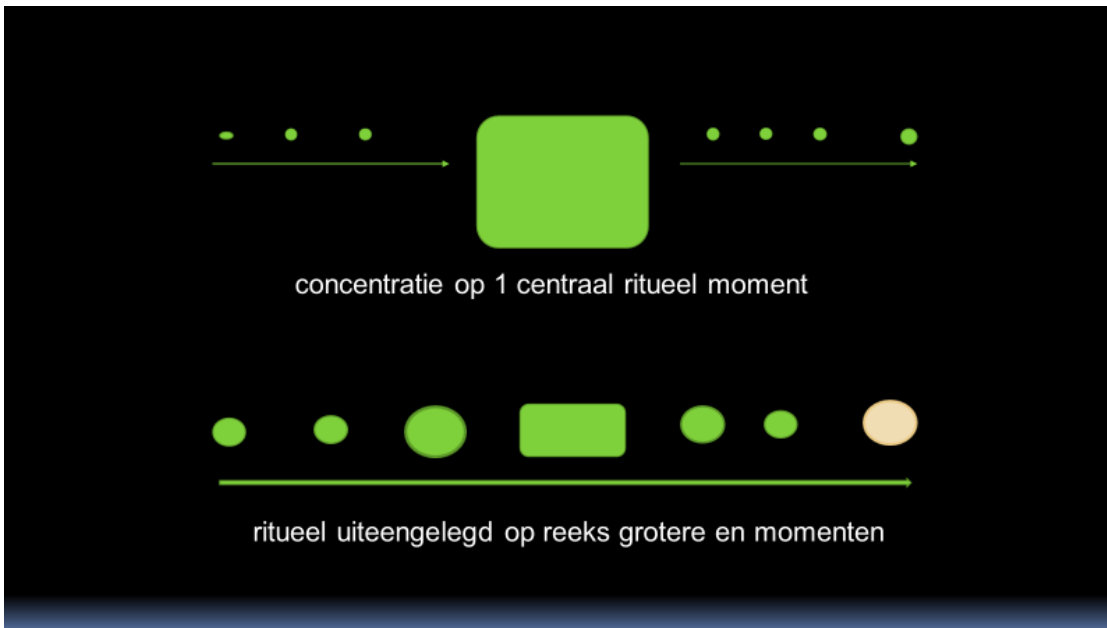
Corona creëert niet zo zeer nieuw ritueel, maakt niet alles plots anders, zet niet ritueel plots in de schijnwerpers, maar brengt wel zaken in beweging. Er was al online-ritueel, maar nu stak het echt de kop op, en komt ook het kritische gesprek erover op gang.⁷ Het is namelijk niet zomaar 'hup een camera op het ritueel en *streamen* maar'. Er zijn tal van vormen en vragen. Voor velen is het toch niet '*the real thing*'. Kan dat wel, een ritueel zonder fysieke dimensie? En hoe zit het met actief meedoen, en de gemeenschap, en wat te denken van ritueel volgen op het net waar je met één verkeerde muisklik op een pornosite kunt komen? Is dat een passend ritueel milieu?

Trends

Wat er vooral ook gebeurt met ritueel in tijden van corona is dat er bepaalde trends in beeld komen en bepaalde correcties komen op die trends.⁸ Ik geef een paar voorbeelden daarvan. Er was onmiskenbaar al langer sprake van 'eventisering' en 'festivering' van ritueel. Ritueel was vooral een *event*, een festival. Die trend drong door in veel van ons ritueel. Bruiloften en uitvaarten waren *events*, groot en meeslepend. Nu zien we een correctie: er is oog en waardering voor kleine rituelen, intieme rituelen, de kleine maat. Rituelen waren sterk geconcentreerd op dat ene moment, dat ene uur in het crematorium, die ene grote herdenking. Nu is het meer weer een proces van ook kleinere momenten ervoor en erna. En we zagen al dat we in tijden van corona nu anders kijken naar de rituele ruimte, nu is naast binnen ook buiten een locatie voor ritueel, en ook staan we anders ten opzichte van grote en kleine ruimten. Waren grote kerken eerst een blok aan het been, nu zijn ze plots gewilde als rituele locatie want uiterst geschikt voor *corona-proof* samenkomsten. En wat in mijn ogen vooral doorzette in deze tijden is dat ritueel een open ruimte is, een ruimte open voor diverse toe-eigeningen en invullingen. Ritueel is meer en meer een casco dat naar believen kan worden afgebouwd.

Deze trends en correcties zie ik breed terug. Even geen André Rieu, even geen hausse aan festivals en feesten. Ook *The Passion* gaat veranderen, na afhaken van de EO gaat het door, maar met meer lokale en regionale accenten en met meer er omheen, meer Goede Week dan één allesbepalend *event*. De tendens om oog te hebben voor klein ritueel zet nu door, we spreken nu alom van 'de intieme uitvaart', en er is dus oog voor ritueel als een proces: de uitvaart, het huwelijk is nu niet een dominant *event*, maar eerder een proces met een aanloop van rituele momentjes en een fase erna met rituele markeringen.

Ritueel is bij dit alles vooral een open ruimte, open voor eigen betekenisgeving. Al langer wordt zo Allerzielen breed toegeëigend als jaarlijks moment voor herdenken van overleden dierbaren. Dit jaar ook open voor herdenken van corona-slachtoffers.

Ik sluit af en vat samen:

Rituelen zijn dus geen handelingen die ergens hoog boven de dagdagelijkse werkelijkheid zweven. Ze staan met alle benen op de grond, in alle complexiteit van ons leven, ook en met name in deze tijden van corona.

We zien nu een rituele dynamiek die bestaat uit een complex samenspel van op zijn minst drie elementen:

- (a) De algemene trends die rituelen kenmerken, tendenties en accenten.
- (b) Het steeds opnieuw uitvinden van rituelen, het zoeken en vinden van passende vormen voor bijvoorbeeld de uitvaart.
- (c) En de actuele 'provocaties' door de corona-pandemie.

Die drie dimensies interacteren voortdurend en bepalen de actuele rituele dynamiek. Corona scheidt dus geen nieuwe rituelen, maar brengt bepaalde trends aan het licht, of corrigeert en provoceert, versnelt bepaalde vormen van opnieuw uitvinden en corrigeert bepaalde trends. Vóór alles brengt het ritueel in beweging. Zaken blijken anders te kunnen, of misschien wel te moeten en soms gebeuren dingen in de marge al anders. Er komen nieuwe mogelijkheden in beeld. Op allerlei plaatsen spreekt men van 'heruitvinden'. Nu de pelgrimsroute naar Santiago

de Compostela gesloten is ontdekt men dat op tal van plaatsen pelgrimage opnieuw uitgevonden wordt in kleinere of grotere nationale en regionale tochten. Dat opnieuw uitvinden zien we heel expliciet in onze dodenritten. In tijden van corona zijn aanpassingen nodig, maar tegelijk lijkt er ook sprake van een 'reset'. Er zijn verplaatsingen, van binnen naar buiten. Minder exclusieve concentratie op die ene grote viering in het crematorium, maar meer oog voor het proces met een keten van kleinere momenten eraan vooraf en erna. Minder groots en massaal, meer intiem en kleinschalig, de kleine maat.

En vanuit dat perspectief is mijn aanvankelijke teleurstelling over ritueel in tijden corona inmiddels omgeslagen: het zijn voor rituelen uiterst dynamische en relevante tijden!

¹ Dit is een uitgeschreven versie van de inleiding gehouden op de startbijeenkomst via een *webinar* van het Funeraire Academie-project 'Uitvaart in tijden van corona' op 12 nov. 2020; op het *webinar* werd de lezing gehouden aan de hand van een power point presentatie. Enkele tekstslides uit die ppt zijn in deze schriftelijke lezingversie opgenomen. Zie voor de uitgesproken lezing het verslag van het *webinar* via de link op <https://www.totzover.nl/funeraire-academie/>.

² P. POST & M. HOONDERT (eds.): *Absent ritual. Exploring the ambivalence and dynamics of ritual* (= Ritual Studies Monograph Series) (Durham, NC 2019).

³ *Ibidem* Ch. 8 (door L. FARO).

⁴ *Ibidem* Ch. 10 (door M. HOONDERT).

⁵ *Ibidem*, Ch. 2 (door M. HOONDERT).

⁶ *Ibidem*, Ch. 12 door P. POST).

⁷ P. POST & S. VAN DER BEEK: *Doing ritual criticism in a Network Society. Online and offline explorations into pilgrimage and sacred place* (= Liturgia condenda 29) (Leuven/Paris/Bristol, CT: Peeters 2016).

⁸ Over rituele trends: P. POST: "Goede wijn behoeft geen krans" Over actuele rituele competentie, = *Funeraire Academie Teksten* 1 (Amsterdam 2018) cf.

https://www.totzover.nl/media/filer_public/42/e8/42e88656-4bc2-4dbb-94b8-cb03c574643b/funeraire_academie_tekst_1_paul_post_2018.pdf (gezien oktober 2020); P. POST: 'Ein Panorama der Ritualdynamik. Bereiche und Trends', in U. WAGNER-RAU & E. HANDKE (eds.): *Provozierte Kasualpraxis. Rituale in Bewegung* (= Praktische Theologie heute Bd. 166) (Stuttgart: Kohlhammer 2019) 21-43.